

բարի նպատակ կը յաղթանակէին: Այն ժամանակի գաղափարական ընդհանուր հոսանքին մէջ, Հրատարակչական Ընկերութիւնն եւս բարեբախտաբար ունեցաւ իւր բաժինը: Մինչև այն ժամանակ — իրրեւ անտարբերութեան վիճակի մէջ — ընկերութեան անդամոց թիւը իջած էր 13ի, որ ապացոյց էր անտոյնեկութեան ժամանակիս պահանջմանց եւ թէ ինչ կերպով կարելի է շարժել հասարակութեան փոյլը, համակրութիւնն ու հետաքրքրութիւնը՝ այսպիսի ըստիւր գործոց համար: — Անցաւ Ընկերութիւնը յառաջագիտութեան նախնականութեան ձեռքն, եւ ահա անդամոց թիւը քանի մ'անգամ տասնապատկեցաւ, խմբարական մասնագողով գործ գտաւ կատարելու, եւ լրագիրները շարունակաբար սկսան հասարակութեան հաղորդել ընկերութեան ժողովներուն գումարումները, հրատարակած գրքերը, արած վարձատրութիւններն եւ առհասարակ այն գովելի եռանդն եւ աշխոյժն՝ որ կ'երեւար այս նոր հանգամանաց մէջ: Այս վերջին գիրքի մէջ, բնականաբար, Հրատարակչական Ընկերութիւնը կ'արժանանայ հասարակութեան ուշադրութեան: Ընկերութեան վարչութեան այժմեան ատենակցան է Պ. Աղէքսանդր Քալանթար. իսկ նախընթաց վարչութեան ժամանակ ատենակցետ էր Պ. Աբգար, Զովհաննիսեան:

Այն նշանաւոր ընդհանուր ժողովն, որ կատարեց մեր յիշած գործն եւ նախորդները վանելով ղեկավարութեան հնորէր հրախրեց այդ պաշտօնին, նախագահ ունէր իրեն լիազօր իրաւունքով՝ «Մշակի», խմբագիր պ. Գր. Արծրունին: Զնայելով որ Հրատարակչական Ընկերութիւնն այսօր կ'աշխատի եւ կ'ընդունուի հայ գրականութեան, բայց այդ կերպով դեռ եւս զգալի բարեօրոժ մատուցուած չի լինիր հայ գրագէտներուն: Այս պարագայն մտածել տուած է ձեռնհաս անձանց՝ կազմել «Հայ գրականագէտներին օգնելու ընկերութիւն», Ցփղիսի մէջ: Օրուան ինդիքին իսկապէս այս վերջին կէտն է: Գրագէտներն իրենք ամենէն աւելի հետաքրքրուած (interessé) լինելով այս խնդրոյ մէջ, իրենք են ամենէն աւելի գործը մղողներն, որ հետեւեալ պարագայից մէջ է յառաջացած: Մուկուայի Լազարեան ձեմարանի ուսուցիչ յարգելի պ. Սմբատ Հաջաղիզեանի ուսուցչական եւ բանաստեղծական գործունէութեան յորելանքը կատարուած ժամանակ, ռուսահայ հասարակութիւնն իրրեւ նուէր յորելանաւորին 6000 ռուբլի գումար մի հաւաքեց, զոր բանաս-

տեղծը ընդունեցաւ անձին համար, այլ յատկացուց իրրեւ հին այն ընկերութեան, որ նպատակ կ'ունենայ օգնել գրագէտներուն: Այս պարագայն թելադրիչ եղաւ. եւ Ցփղիսի մէջ հետեւեալ արձարեւելով վերջգրեալ նպատակը, վերջապէս այս տարւոյ Յունիսի 7ին ընդհանուր ժողով գումարուելով մի յանձնագողով կազմուեցաւ, որու վարչական պիտի լինէր յատուկ կանոնադրութիւն պատրաստել «Գրագէտներուն օգնելու ընկերութեան» համար:

Եւ ահա՝ քոյէրայի անհետանալէն ետեւ յանձնագողով իրլայտարարութիւնը կ'անէ, որով կը տեսնուի որ ինք արդէն ի գլուխ հանած է իրեն յանձնուած գործն, եւ կանոնադրութեան ծրագիրն ուղարկուած է Մուկուա պ. Հաջաղիզին, որ սա եւս իր կողմէն իր նկատողութիւններն անէ: Երբ ծրագիրը կը դառնայ ետ, յանձնագողով պիտի գումարէ ընդհանուր ժողով, որու հաստատութեան պիտի առաջարկուի կանոնադրութիւնը:

«Գրագէտներուն օգնելու ընկերութիւնը» այնպիսի արդիւնաւոր կազմութիւն մի է, որու երեւան անկարելի է չողջունել ուրախութեամբ: Յոյս ունիք թէ գործոց զլիկն կանգնած անձինք, ինչպէս պ. Ա. Արափանեանց («Մուրճի» խմբագիր) եւ այլք, մինչև վերջ հաստատ եւ համոզուած կերպով կը շարունակեն կատարել իրենց բարոյական պարտականութիւնները: Այս ընկերութիւնն անշուշտ նոր թեթեւութիւն մի պիտի տայ հայ գրագիտաց դասուն, ի զարգացումը դարձեալ նոյն հայրենի գրականութեան: Այս խնդրոյ կ'արժէ անգամ մ'ալ դառնալ:

Յաջորդ:

Կ. ՏՈՒՐԵԱՆ

Գ Ր Ա Վ Ն

Գ Ի Տ Ա Ղ Ո Ւ Թ Ի Ն

Յաջորդ նամակը խմբագրութեանս ուղղեալ է, եւ կարեւոր դիտողութիւններ կը բովանդակէ, մասնաւոր Սոկրատայ եւ Խորենացոյ նկատմամբ եղած անարկուծ թիմարք: Այսու տոյս դիտողութիւնն եւ ուսուցչական Գարեգի յաղորդ յօդուածը զիրար կը լրատարուն քանի մը կէտերու մէջ: Ամբողջ նամակը կը հրատարակենք ամփոփոյն: ԽՄԻ,

Խմբագրական վարչութիւնը հրատարակութեանք խորհրդիկ եւ Հերձուածոց գրքի նստիւած հմուտ յօդուածները պատուական «Հանդիման» վրաս պարտք են գնում մի քանի միւթ կէտեր պարզել ի լուսն այդ գեղեցիկ եւ ուսումնական-անկողմա-

պահ ռուսաձայնութեանը, Հիւանդ եւ բոլորովին առանձնացած գրութիւնն հարկադրում է ինձ լռելու համարապատասխան:

Արժանապատիւ Լ. Յ. Ցաչեանը, այդ ռուսաձայնութեանը հմուտ հեղինակը, նկատելով գրեթէ Ժ միշտ տարբերութիւն իմ յիշած ձեռագիրներին թուահամարներին եւ Մայր ցուցակի ցուցմանը մէջ՝ այդ բոլորը տպագրական վերապահ եւ համարում, շուգելով տանձ՝ նաեւ անփութութեան եւ վայրկեանային անհոգութեան հետեւանք: Կովկասեան հայ մամուլում եւ մասնաւորապէս «Արշալուստ»-ը վստայող ըստմանիւ տպագրական վերապահները կատարելապէս իրաւունք են տալիս մի այդպիսին ենթադրութեան: Բայց այդ ենթադրութեանը այս անգամ, եւ թերեւս միայն այս անգամ, սխալ է: Իմ յիշած ձեռագիրներին թուահամարներին եւ Մայր ցուցակի մէջ եղած տարբերութիւնները բոլորովին այլ պատճառ ունին: Կարեւորագոյն ցուցակով այժմ Էջմիածնի մասնաւորապէս՝ որ եւ ձեռագիր գտնելով գրեթէ անհնարին եւ կամ շատ դժուարին բան է: Բայց ձեռագիրները կրում են նոր համարներ, որոնք շատ անգամ նշոյնն են ինչ որ Մայր Ծուցակի համարներն են, շատ անգամ էլ տարբերում են Մայր Ծուցակի ցուցումներից: Անխեղձ եւ ուրեմն, որ Մայր Ծուցակի հրատարակութիւնից յետոյ ձեռագիրներին թուահամարների մէջ փոփոխութիւն է կատարուած, առանց նախկին համարների յիշատակումից, որով մի որ եւ է ինչորտեւ ձեռագիր գտնելը Էջմիածնի մասնաւորապէս շատ դժուար է: Եւ երբեմն էլ մինչեւ իսկ անհնարին է լինում: Հաւաքապէս Գէր. Պատանեանը պատարասելով Աերեւոյի ի հրատարակութիւնը շատ որոնք Էջմիածնում այդ պատմիչին այն ձեռագիր օրինակը, օրից օրու եւ էր առաջին հրատարակիչը, բայց չգտաւ, ինչպէս որ այդ յիշում է իւր յառաջարկին մէջ (Բ. հրատ.): Այնպէս որ Էջմիածնի Աերեւոյ օրինակը կարած էր համարուում մինչեւ այսօր, բայց պատահմամբ, ուրիշ ձեռագիր որոնեցին, հանդիպեցայ եւ Աերեւոյի այդ իսկ օրինակին: Եւ այսպիսի surprise-ներ շատ են պատահում: Ինձ անհնար եղաւ մինչեւ շատ գտնել մեր գրադարանում Մայր Ծուցակում յախանել յանուանէ յիշուած Գետապարտի ժամանակակից՝ ուր շարակնող, Բայցի այս պէտքը չէ մտաւոր Մայր Ծուցակի շարակնող սխալաւոր եւ պակասաւոր լինելը, որով բացատրուում է այն երեւոյթը, որ շատ ձեռագիրներ՝ որ Մայր Ծուցակում յիշուած են իբրեւ յիշատակարան չունեցող՝ իսկապէս ունին յիշատակարան, եւ կամ որոնք ցոյց են տալու իբրեւ երեք կամ չորս գրութիւնը պարունակող՝ իսկապէս ունին շատ աւելի գրութիւնը կամ հաստատուններ: Ետտ անգամ էլ Մայր Ծուցակի ցուցումները զիջովին անձիւղ են: Օրինակ՝ մի ժամանակ զգուշուելով Ղուսինի հայ թարգմանութեան ձեռագիրներով՝ սեռայ որ մի երկու ձեռագիր Մայր Ծուցակում կոչուած են Ղուսին՝ բոլորովին սխալմամբ. գրաւոր Ղուսին չեն, այլ մասնական կոչումն ունեցող ձեռագիր թարգմանական գրութիւններ: Այստեղ փակագծի մէջ աւելորդ չեմ համարում ասելը, որ իմ հետախու-

ղութիւններից երեւաց, որ Ղուսինի հայերէն իբրեւ թարգմանութիւն ունին: Այլ եւս աւելորդ եմ համարում պահելը, որ Մայր Ծուցակի հրատարակութիւնից յետոյ մի քանի հատարներ, բարեբախտաբար շատ նուազ թուով, այս կամ այն անձին ձեռագրով անհետացել են մասնաւորապէս: Վերջին ժամանակներս՝ Մարտի Ա. հայրապետութեան օրով, այդպիսի դժբախտութիւն պատահեց Ղազար Փարպեցու ձեռագիրին: Այս բոլորի վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ այն, որ Էջմիածնի ձեռագիրներից եւս օգտուել եմ այն շափով, որ շափով որ այդ ձեռագիրները ունեցել եմ եւ իմ խցումն: Ահա մտն 5 տարի է զգուշուած լինելով ոտքերի գործածութիւնից՝ եւ անձամբ չեմ գտնուել ձեռագիրների մասնաւորապէս: Ուստի եւ թէ է այս կամ այն գրութեանը մի օրինակ եմ միայն գտել մեր հազարուոր ձեռագիրների մէջ, անշուշտ այդ դեռ չէ նշանակում թէ ուրիշ օրինակ չկայ, թէպէտ հակառակը պնդել էլ կանխած է առանց նոր հետախուզութեան: Այս բոլորից պարզ երեւում է Էջմիածնի ձեռագիրների նոր եւ կատարեալ ցուցակ ունենալու անհրաժեշտութիւնը, որի մասին մի քանի շաբաթ առաջ առիթ ունեցայ խօսելու «Մշակում»:

Գտնք իմ յիշած ձեռագիրների թուահամարներին:

Մայր Ծուցակի 920 թիւը, որը խոսրովից կամ աւելի հիշող՝ խորեանցու «Արտանախնայ» պարունակող ճառարներն է, այժմ կրում է 940 թուահամարը, ուստի այս երկու թուերն էլ ուղիղ են. մէկը Մայր Ծուցակին է, միւսը ձեռագիր խափան թուահամարը:

Խոսրովի «Առ յնախնայ» գրութիւնը պարունակող ձեռագիրը իսկապէս կրում է 655 թուահամարը, ինչպէս եւս այդ յիշել եմ իմ հրատարակութեան մէջ, եւ «գրութեւ է Երուսաղէմում 1675 Փրկչական Թուին», Այդ ձեռագիրը ոչինչ կապ չունի Մայր Ծուցակին ունի թուահամար կրող ձեռագրի հետ, որը գրութեւ է Կ. Պոլսում 1774 թ.: Իսկ թէ այս 655 թուահամարը Մայր Ծուցակի որ թուին է համապատասխանում, այդ չեմ կարող ասել, չունենալով մտա Մայր Ծուցակին: Նշոյն իսկ Էջմիածնում էլ Մայր Ծուցակից ընդամենն միայն մի օրինակ կայ, ուստի եւ հակառակ է թէ ինչպէս ստիպուած եմ եղել շատ անգամ ձեռագիրների այժմեան թուահամարների մաս շնշանակել միշտ եւ Մայր Ծուցակի համապատասխանող թուերը:

Իմ հրատարակած «Զերծուածոց Գրքի» ձեռագիրը, ինչպէս առաջ էլ գրել եմ, անխափա Մայր ցուցակի 2005 թիւն է, «Թակոյը Լրիմեցու Տօմարի Մեկնութիւնը», Այս ձեռագիրը շատ գրութիւններ է պարունակում, որոնք չեն յիշուած Մայր ցուցակում, եւ ունի յիշատակարան, թէ եւ Մայր ցուցակը գնում է «չունի յիշատակարան» Թիշատակարանը ձեռագրի վերջում չէ, այլ միջի

1 «Մշակ», 108 «Աղպային Մատենադարան»:

2 «Զերծ» ԱՄ., 1892, թ. 9, էջ. 258, սխալ ա, ծիծ. 6:

3 «Զերծ» ԱՄ., 1892, թ. 9, էջ. 259, սխալ ա:

Թերթերում. երեւի եւ այս պատճառով վերսկզբէն ցուցակագրողի ուշադրութիւնը: Էրեւնականաց Գրքի հրատարակութեան համար եւ աչքից եմ անցկացրել 20ից աւելի ձեռագիրներ հերձուած ծոցներէ վերաբերեալ գանապան յիշատակութիւններով եւ սխալալուծ պատասխաններով, որոնք այնչափ աննշան են եղել, որ մինչեւ իսկ համեմատութեան նիւթ չեն տուել: Հրատարակութեան ժամանակ աչքի առաւ եմ ունեցել Migneի Diet, de Patrologie, առանց ունենալու Եպիփանի բնագիրը կամ որ եւ թարգմանութիւն այդ բնագիր: Արդէն յայտնի է իմփածոնի տպագրեալ գրքերի մատենագրարնի խեղճութիւնը, իսկ առանց գրքերի, առանց աղբիւրներէ, մի միայն հիմնուած յիշողութեան կամ անձնական հմտութեան վրայ որ եւ է այդպիսի մանրակրկիտ ուսումնական աշխատանք կատարելը զորեք որ անշնորհիւ է: Էրեւնականաց Գրքի մի նոր օրինակ՝ ընդօրինակած բաւերշոր հրագրանց տարակարգի ձեռքով Ընդհիւ քաղաքում եւ ինչ նուէր ուղարկուած թողի եւ իմ թղթերի մէջ իմփածոնով արտասահման ուղեւորուելուց մի քանի օր առաջ, անցնալ Մայիսի վերջերս, առանց կարողանալու օգտուիլ այդ ձեռագրի բաւական շատ նոր ընթերցողածներէ: Հերձուածոց գրքի օրինակներ պիտի լինին անշուշտ Վենետիկում. Հայկական բազմաթիւ օրինակներ օգտուել են այդ գրութիւնից՝ վայրէջք իւններ բերելով. (տե՛ս կարգ բաւը): Այս մասին այսչափ:

Մի երկու խօսք էլ Պ. Կարիերի գրած «Խորհրդանշան մի նոր աղբիւր» մասին, որին եւ Հայր Պարտեան «Հանդիմանից» մի յօդուած նուիրեց: Անցնալէն արդէն Պ. Տէր-Մովսիսեանի ձեռքով եւ բերանայի լուր էի ուղարկել խմբագրութեանը, որ այդ նոր աղբիւրը, այն է՝ Սեդրեարտիս Վարքը, կայ հայերէն հին թարգմանութեամբ Սոկրատայ եկեղեցական պատմութեան մէջ: Եւ որովհետեւ մինչեւ այժմ այդ մասին ոչինչ չհրատարակուեց «Հանդիմանից» ուստի եւ աւելորդ չեմ համարում այդ խնդրով հետաքրքրուողներին համար մի քանի խօսք տանլ այդ մասին անցողաբար: Դեռ հերոս իմ ուշադրութիւնս դառնել Սոկրատայ պատմութեան սկզբում գտնուած Սեդրեարտիս այդ կենսագրութիւնը եւ այն մեծ նմանութիւնը, կարելի է անել նոյնութիւնը, դրա լոյսանգակութեան եւ բազմաթիւ հատուածներէ՝ խորհնացու պատմութեան յայտնի գլուխներէ հետ: Ես պատրաստ ունիմ նաեւ մի բազդատուութիւն այդ հատուածներէ, որոնց հրատարակութիւնը ուրիշ բազմաթիւ մշակուած եւ անմշակ նիւթերի հետ մնաց անկատար իմ հիւանդութեան եւ արտասահման ուղեւորուելու պատճառով: Սոկրատի ձեռագիրներ բաւական շատ կան թէ իմփածոնում եւ թէ մասնաւոր անձանց գրագրարներում, ուստի եւ ցանկ կալի էր օր առաջ հրատարակուած տեսնել այդպիսի մի մանրամասն բազդատուութիւն յոյն, լատին եւ հայ ընդհանրեան եւ խորհնացու պատմութեան յայտնի գլուխներէ, որով հնարաւոր կը լինէր որոշել

թէ արդեք խորհնացին ո՞ր ընդգրկից կամ թարգմանութիւնից եւ օգտուել: Ինչպէս տեսնում էք Գուաշմիտի վերջին կարծիքներ խորհնացու պատմութեան գրութեան ժամանակի մասին հետզհետեւ նոր փաստեր են գտնոււմ, առանց չիլ թէ շատ լուրջ եւ որոշակի տպագրողներ գոյութեան՝ հակառակը պնդելու համար: Այդպիսի նոր աղբիւրներէ, որոնք կարող են նպաստել խորհնացու պատմութեան գրութեան ժամանակի որոշելուն, մէկն է եւ այն առեւտրութիւնը (աղբիւրը), որ ունին խորհնացին եւ Դուալիթ Անյաղթի անուամբ յայտնի գրութիւնները, որոնք ինչ յայտնի է՝ Դուալիթ Անյաղթի գրութիւնները մինչեւ Ձ դարի վերջեր կամ նոյն իսկ մինչեւ եօթներորդ դար յայտնի չէին հայ մատենագրութեան մէջ, եւ, ահա խորհնացի մի հարաւոր սակ խոյն առած Դուալիթ Առեւտրը Գրիգոր: Խօսքը Գորգի, Բանան եւ Դուալիթ ծոցածներէ մասին է, որ մեկը գտնոււմ էր խորհնացու Վ. Գիրք, Ձ. Գիրքում: Այս Բանանի եւ Գորգու ընկեր Դուալիթ մասին եւ իմ կարծիքը արդէն յայտնուել էմ իմ՝ «Խորհնացու պատմութեան ուսումնասիրութեան» մէջ, ուստի եւ կրկնելու աւելորդ եմ համարում: Սահմանայ գրքից առնուած հատուածը, որի գեղ սակ, կարող է լինել եւ ընդմիջակութիւն (interpolation) կամ լուսանայքի յաւելումը, գտնուում է խորհնացու Վ. Գիրք, Բ. Գիրքում: Այդ այն դժուարիմաց հատուածն է, որ առաջին տեսքում իւր յալոյ վերածանութիւնը գտաւ խորհնացու Վենետիկան վերջին (1881 թ.) հրատարակութեան մէջ. — «Որպէս զԱռեւտրաբաշխութիւն» առ Փ(աղեւային) եւ զԵրկրորդափութիւն) առ Ե(րկրորդային), զԹ(ուականութիւն) առ Փ(ինքնիշխան), եւ զԵրեսօրագրականութիւն) առ Ք(րակային) ենք. — Բաւարարարներին հետաքրքրութիւնը իմանալու համար թէ այդ յալոյ ընթերցումը որտեղից է առնուած, գտնե՛ր որպէս ինչ յայտնի է, մնաց նպատասխանի: Գտնե՛ր այս մասին տեղեկութիւն չունէի, ոչ միայն ես այլ եւ ոչ ինչ ծանօթ Ռուսաստանի յայտնի հայագետներին, որոնցից ես տեղեկութիւն եմ հարցրել այդ մասին: Ումաք կարծում էին, որ այդ յալոյ վերածանութիւնը գտնուած է մի ինչ որ մայապալութի կտորի վրայ: Հերոս եւ վերահասու եղալ որ այդ հատուածը գրեթէ նոյնութեամբ գտնուում է Միխիթար Այրիվանեցու մէջ: Նոյն հատուածի համառոտութիւնը կայ եւ Մագիստրատի թղթերի մէջ: Եւ այս Բուրքը առնաւոր Դուալիթ Առեւտրից Գրիգոր: Գլուխներէ, երեսներէ, տպագրութեանց յիշատակութիւն չեմ կարող անել այս նամակում, որովհետեւ գրում եմ յիշողութեամբ եւ իմ ուսումնասիրութեանց տեսարաններէց ոչինչ չունիմ մօտս:

Այսպիսով խորհնացին ուսումնասիրողներին առաջ բացուել է երկու նոր աղբիւր, որոնք մասնաւորապէս մեծ նշանակութիւն կարող են ունենալ՝ պատմութեան գրութեան ժամանակի որոշելու համար: Իսկ գրութեան ժամանակի որոշուելուց կախուած է ուրիշ բազմաթիւ խնդիրներ լուծուելու:

Գաղիգ, Նոյ. 10 (Ռ. տ.) 1892.

ՄԻՈՐԱՆ

1. «Հանդիման» Մ. 1892, Թ. 10, էր. 289 սին ա, ճնթ. 1.